नेपालभाषा जर्नल
Nepalbhasha Journal

नेपाल सम्बत् ११३६/थ्यंल्या: ७



त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग
चैन लाकौल स्मृति भवन
यलध्वाका, यल ।

नेपालभाषा
NEPALBHASHA

(नेपालभाषा केन्द्रीय विभागया अनुसन्धानमूलक जर्नल)

पिथना ल्याः ७ नेसं ११३६ ईसं २०१६

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग

चैन लाकौल स्मृति-भवन

यलध्वाखा, यल ।

काव्यगुण

✍ राजितवहादुर श्रेष्ठ

१. न्ह्यखँ

मनू सामाजिक प्राणि खः। समाजं विमुख जुयाः जीवन न्ह्याकेगु कुतः व्यर्थ खः धैगु मानसिकस्थितिं यानाः सम्मुन्नत-समाज निर्माणया ज्याखँय् मनुखं निरन्तर पलाः न्ह्याकाच्वन । थुकिया हे लिच्वःकथं मेमेपिं प्राणिसिबें मनू-समाज उच्चविन्दुइ थ्यन । सुसंस्कृत व सुसभ्य-समाज निर्माणया थीथी अवयवमध्ये काव्य (साहित्य) नं खः । आदिमकालंनिसें चाय्कं मचाय्कं मनूत काव्यसिर्जनाय् तल्लीन जुयाच्वन । उकिं मनू व काव्यया स्वापू ला व लुसिथें जुइ । काव्यया उच्च सम्मान व मूल्यांकन जुगु समाज हे नैतिकवान जुइ ।

कविं छु सिर्जना याइ, वहे काव्य (साहित्य) जुइ ।[1] काव्यसिर्जना साधारण अशिक्षित मनुखं याय्‌फैमखु धैगु अलंकारवादीशास्त्रीतय्‌गु मत दु । शब्दार्थया दुग्यंक ज्ञान दुम्ह हे कवि जुइ धैगु भामह (ईस्वी ६ शदी)या काव्यालंकार सफुती उल्लेख जुयाच्वंगु दु । अथे हे लोकव्यवहार, शब्दशास्त्र, अभिधान, कोश, छन्द शास्त्र, कला, कामशास्त्र, काव्यशास्त्र व दण्डनीतिया ज्ञान दुम्ह जक कवि जुइ धकाः वामनं (ईस्वी ८ शदी) थःगु काव्यालंकारसूत्र सफुती न्ह्यथनातःगु दु (वर्मा, २०१३:१७८) । अथे हे मेमेगु काव्यशास्त्रय् नं समाजं हनाबना यानातःम्ह व्यक्तिया रुपय् कवि-गुणया चर्चा यानातःगु दु । ज्ञानार्जन, शिक्षित व्यक्तिं काव्य सिर्जना याइगुलिं काव्यं समाजयात भिंगु लँपुइ दिशानिर्देश याइ । काव्य धैगु समाजं ग्रहण-योग्य गुणयुक्त जुइ ।

काव्य संरचनाय्, बनौटय् वा भावनाय् त्रुटि जुलकि पाठकया नुगलय् वा मष्टिस्कय् मखुगु छाप लाय्‌फु । थुकिं समष्ट काव्ययात कुप्रभाव लाकी, गथेकि मेशीनया छता जक ब्व स्यनकि उकिया औचित्य दइमखु । साक्क जा नयाच्वनीबलय् चिकिचाग्वःगु फिगः वलकि स्वाद हे तनी । उकिं दोषरहित गुणयुक्त काव्यसिर्जना हे काव्यकार(कवि)या दायित्व खः धैगु देहवादी (अलंकारवादी) काव्यशास्त्रीतय्‌गु धापू खः । प्रारम्भिक इलय् काव्य-सिर्जनाय् छुं भतिचा दोष दःसां गहन अध्ययन व अभ्यासं अज्यागु दोष गौण जुजुंवनी धकाः भाववादीतय्‌सं दोषप्रति उदारभाव क्यनी । थुकिया अःखः काव्यसिर्जनाय् देहवादीत

---

१ न्हापा कविं गद्य, पद्य वा चम्पु शैलीं च्वयातःगु न्ह्यागगुं सृजना काव्य जुइ । तर थौंकन्हय् काव्य या अर्थ संकुचन जुयाः पद्यं च्वयातःगु जक काव्य जुइ धकाः थुइकेगु यानाच्वन ।

कठोर खनेदु । काव्यय् चिकिचाधंगु दोष हय्गु नं कुपुत्र जन्म याय्गु ति ग्यं, उकिं कवियाके भिंगु-काव्य सिर्जना याय्गु पूर्ण-क्षमता मदुसा काव्य-सिर्जनां मयाय्गु हे भिं जुइ धैगु देहवादीतय्गु विचाः खः । इमिगु विचाःकथं गन दोषमुक्त जुइ, अन काव्यगुण जुइ ।

२. काव्यगुणया चर्चा

काब्यशास्त्रीतय्सं शब्दार्थयात काव्यया शरीर (म्ह), रसयात आत्मा, गुणयात आत्माया धर्म, काव्यदोषयात काणत्व-अन्धत्व (कां) व अलंकारयात कटक-कुण्डलादि कथं काय्गु याः (सिंह, मिति मदु: १३७) । गुणया शब्दार्थ - दोषाभाव, विशेषता, आकर्षक व शोभाकारी धर्म खः ।

संस्कृत काव्यशास्त्रय् भरत(अ. ईपू १ शदी)या नाट्यशास्त्रम् निसें जगन्नाथ(ईस्वी १७ शदी)या रसगंगाधर सफुती तकं काव्यगुणया चर्चापरिचर्चा जुयाच्वंगु दु (पौडेल, २०५७:६१) । काव्यगुणया बारे दकले न्हापां भरतं थःगु नाट्यशास्त्रय् उल्लेख याःगु खः । भरतं काव्यगुणयात दोषया विपर्यय धकाः परिभाषित यात[२], तर विपर्ययया शाब्दिक अर्थ धाःसा उल्लेख मयाः । लिपा विपर्यय खँग्वःयात कयाः मतभेद जुल । गुलिसिनं दोषया अभाव धाइसा गुलिसिनं दोषया विपरीत । आपासिनं दोषया विपरीत अर्थय् भरतं विपर्यय खँग्वः छ्यःगु खः धकाः अनुमान यात (संहाय, २०२४:४२२) । काव्यसौन्दर्यया शोभा नाश याइगु तत्व दोष खःसा, काव्यशोभा थकाइगु मूतत्व गुण खः धैगु भरतया आशय खनेदु । गुण व अलंकारं नाटकय् वाचिक अभिनययात प्रभावशाली याइ धकाः भरतं गुण व अलंकारयात समान महत्व ब्यूगु दु । नाट्यशास्त्र सफू नाटक-विषय केन्द्रीत जूगुलिं विशेषयानाः नाटकीय गुणयात कयाः भरतं थःगु विचाः तःगु खः । भरतधुंकाः मेम्ह काव्यशास्त्री भामहं स्वंगू श्लोकय् त्रिगुण (माधुर्य, ओज व प्रसाद)या बारे चर्चा यात ।

भामहया हे शिष्य दण्डीं (ईस्वी ७ शदी) थःगु काव्यशास्त्र सफू काव्यादर्शय् शब्द व अर्थया उपकारक तत्वकथं गुणयात परिभाषित यासें मार्गया प्राणया रुपय् गुणयात प्रस्तुत यात । दण्डीं काव्यगुणयात अलंकारया अंगकथं जक नालाकाल ।

ईस्वी ८ शदीयाम्ह रीतिवादया प्रवर्तक वामनं थःगु काव्यालंकारसूत्रवृत्ति सफुती गुणयात रीतिया प्राणया रुपय् काल । रीतिया आवश्यक तत्व गुण खः धैगु वामनया धापू खः । वया हे धापूकथं विशिष्ट पदरचना धैगु रीति, अले गुण वयागु विशिष्ट आत्मरुप धर्म खः । वामनं गुण व अलंकारया स्पष्ट विभेद क्यनाः गुणयात काव्यशोभाकारक व अलंकारयात काव्यशोभावर्द्धक तत्वकथं परिभाषित यात ।[३] काव्यगुणया स्पष्ट परिभाषा ब्यूम्ह वामन हे खः । वामनं गुण मदुगु काव्ययात तिसां तियातःम्ह यौवनहीन, आकर्षणहीन मिसालिसे तुलना यात । छम्ह मिसा अलंकारहीन जूसां गुणयुक्त जुइमाःथें काव्य नं अलंकारहीन जूसां गुणयुक्त जुइमाः धैगु वामनया तर्क खः ।

गुंगूगु शदीयाम्ह आनन्दवर्धनं थःगु ध्वन्यालोक सफुती थः पूर्व काव्यशास्त्रीपिं भरत, भामह, दण्डी, उद्भटपिन्सं शब्दार्थया धर्म हे काव्यगुण खः धकाः नालावयाच्वंगुयात खण्डन यासें काव्यात्माभुत रसया धर्म हे काव्यगुण खः धैगु तर्क तल । गुण रसय् आश्रित जुइ धकाः गुणया स्वतन्त्र अस्तित्वयात स्वीकार मयासें फरक मत न्ह्यब्वल । आनन्दवर्धनया कथं रसया अनिवार्य उपकारक तत्व हे काव्यगुण

---

२ एत एव विपर्यस्ता गुणाः काव्येषु कीर्तिताः (नाट्यशास्त्र, १७/९५)

३ काव्यशोभायां कर्तारो धर्मा गुणाः ।
तदतिशय हेतवस्त्वलंकाराः ॥
ये खलु शब्दार्थयोः धर्माः काव्यशोभा कुर्वन्ति ते गुणाः । (काव्यालंकारसूत्रवृत्ति, ३/११)

खः । आनन्दवर्धनया थ्वहे धापूयात नालाः मम्मटं (ईस्वी ११ शदी) गुणयात शब्दार्थया धर्मकथं नालेगु मयाः । गुणयात रसया धर्म नालाकाल । गथे सौर्य आदि आत्माया उत्कर्ष वा धर्म जुइ अथे हे काव्यगुण नं रसया धर्म जुइ, वर्ण (वर्ण, रचना, वृत्ति) आदिया मखु ।[४] मम्मटं गुणयात शब्दार्थया धर्मकथं नालाः मकाः । विश्वनाथ (ईस्वी १४ शदी) आदिपिन्सं रसयात उत्कर्षावस्थाय् थ्यंकीगु तत्वया रुपय् काव्यगुणयात काल । उमिगु धापूकथं गुण मूलरुपं रस वा भावनाप अभिन्न स्वापू दइ, रस वा भावयात उत्कर्षय् थ्यंकेगु ज्या गुणं याइ । सत्रौं शदीया जगन्नाथं धाःसा गुणयात शब्दार्थया धर्मकथं काल ।

थुकथं गुणयात कयाः काव्यशास्त्रीतय्सं थःथःगु अवधारणा प्वंकातःगु दु । समग्रय् धाय्बलय् भरत, रुद्रभट्ट, उद्भटपिन्सं गुण व अलंकारयात छगू हे समान खः धकाः धाय्गु याः । भामह, दण्डीपिन्सं गुणया महत्व दःसां गुण थैगु अलंकार सौन्दर्यया छता अंगकथं जक नालेगु यात । वामनं गुण हे काव्यशोभाकारक, काव्यया सर्वाधिक महत्वया सौन्दर्य प्रजनक जूगुलिं अलंकार गुणं हे प्रजनित शोभावर्द्धक जक खः धकाः गुणयात अलंकारसिबें च्वय् तल । आनन्दवर्धन, मम्मट, विश्वनाथपिंन्सं गुण रसय् आश्रित जुइगुलिं थ्व आन्तरिक अनिवार्य रसपोषक अंग खः धकाः परिभाषित यात । रसवादी वा भाववादीतय् विचाःकथं काव्यगुण शब्दार्थनिष्ठ मखुसे रसनिष्ट जुइ, अले गुण रसय् आश्रित जुइ । फुक्क काव्यशास्त्रीतय्गु विचाःयात छथाय् तय्बलय् गुण काव्यया उत्कर्षाधायक, पोषक अज्याःगु तत्व खः, गुगु रसाश्रित जुइसा गौणकथं शब्दार्थनिष्ठ नं जुइ ।

३. काव्यगुणया भेद

काव्यगुणया भेद (प्रकार वा ल्याः)य् काव्यशास्त्रीपिनि छता हे मत मदु । नाट्यशास्त्रय् भरतं काव्यगुणया ल्याः झिगू क्यनातःगु दु - श्लेष, प्रसाद, समता, समाधि, माधुर्य, ओज, सुकुमार, अर्थव्यक्ति, उदार व कान्ति ।

श्लेषः प्रसादः समता समाधिः माधुर्यओजः पदसौकुमार्यम् ।
अर्थस्य च व्यक्तिरुदारता च कान्तिश्च काव्यश्च गुणा दशैते ॥ (नाट्यशास्त्र, १७/९५)

दण्डिं नं काव्यगुण झिता हे क्यन - श्लेष, प्रसाद, समता, माधुर्य, सुकुमारता, अर्थव्यक्ति, उदारता, ओज, कान्ति व समाधि । वामनं काव्यगुणयात शव्दगुण व अर्थगुण यानाः निव्वय् व्वथल । हाकनं शब्दगुणयात झिता व अर्थगुणयात झिता यानाः काव्यगुणया ल्याः नीगू थ्यंकल । भोजं काव्यगुणया ल्याः न्हय्निगू (७२) थ्यंकल ।

अग्निपुराणय् गुणया भेद स्वंगू क्यनातल - शब्दगुण, अर्थगुण व उभयगुण । थुपिं स्वंगुलिं गुणयात हाकनं खुगू खुगू ल्याखय् ब्वथलाः काव्यगुण ल्याः झिंच्यागू क्यन ।

शब्दगुण - श्लेष, लालित्य, गाम्भीर्य, सुकुमार, औदार्य, ओज
अर्थगुण - माधुर्य, संविधान, कोमलता, उदार, प्रौढि, सामयिकता
उभयगुण - प्रसाद, सौभाग्य, यथासांख्य, प्राशस्त्य, पाक, राग

मम्मटं थःसिबें न्ह्यःयापिं फुक्क काव्यशास्त्रीपिन्त खण्डन यासें काव्यगुणयात माधुर्य, ओज व प्रसाद यानाः स्वब्वय् जक ब्वथल । गुणया माध्यमं रस अभिब्यक्त जुइगुलिं रसयात ध्यान तयाः काव्यगुणया वर्गीकरण यात । भामह, आनन्दवर्धन, राजशेखर, मम्मट, हेमचन्द्र, विश्वनाथ आदि काव्यशास्त्रीपिन्सं स्वंगू गुणयात हे मान्यता बिल । थौंतकं त्रिगुणया अवधारणां थाय् कयाच्वन ।

४ आत्मन एवं हि यथा शौर्यादियो नाकारस्य तथा सरस्येव माधुर्यादयो गुणा न वर्णानाम् । (काव्यप्रकाश. ८/६६)

३.१. माधुर्यगुण

माधुर्यया शब्दार्थ मधुर जुइगु विशेषता, मिठास, रोचक खः। काव्यगुणया सन्दर्भय् काव्यशास्त्रीतय्सं थीथी कथं परिभाषित यानातःगु दु । भरतं श्रुतिमधुरता हे माधुर्य खः धकाः नालाकाःगु दु । दण्डीं रसमय, शिष्टता, सुसंस्कृतयात माधुर्य गुणकथं परिभाषित यात। ध्वनिवादी आचार्यतय् धापूकथं सहृदयी (पाठक)तय्गु मन चञ्चल याइगु, आल्हादित याइगु गुण हे माधुर्यगुण खः । थुकथं श्रुतिमधुर, श्रुतिसुखद, समासरहित, उक्तिवैचित्र्य, चित्तयात द्रवित याइगु विशेषता हे माधुर्यगुण खः । श्रृंगाररस (सम्भोग व विप्रलम्भरस), शान्तरस, करुणरसया रचनाय् माधुर्यगुण खनेदइ ।[५] माधुर्यगुण वैदर्भीरीतिया अनुकुल जुइ । माधुर्यगुणय् खनेदइगु विशेषता थुकथं दु ।

३.१.१ वर्णया छ्यलाबुला -

- माधुर्यगुणय् क्वय् न्ह्यथनातःगु वर्णया जक छ्यलाबुला जुइ ।
  क, ख, ग, घ, ङ
  च, छ, ज, झ, ञ
  त, थ, द, ध, न,
  प, फ, ब, भ, म
  र, ण
- माधुर्यगुणय् ट, ठ, ड, ढ मूर्धन्य वर्ण छ्यली ।

३.१.२ समास

माधुर्यगुणय् चिचिहाकःगु जक समास छ्यली, दीर्घ समासयुक्त जटिल पदया छ्यलावुला माधुर्यगुणय् वइमखु । समासहीन पदया छ्यलाबुला अझ बांलाः तायकी ।

३.२ ओजगुण

ओजया शाब्दिक अर्थ तेज, प्रताप, फूर्ति, दीप्ति खः । काव्यय् न्यनीम्हेसिया मनय् उत्साह, वीरता, आवेश, उत्तेजना, उमंग, जागरण आदि थनेगु क्षमतायात हे ओज धाइ । भरतं दीर्घ समासयुक्त पद व अर्थ गाम्भीर्य श्रवणसुखद् शैलीयात ओजगुणकथं काय्गु यात । आनन्दवर्धनं चित्त दीप्तिकारक रचनाकथं ओजगुणयात काल । विश्वनाथया कथं सहृदयीयात जोश थकाइगु तत्व हे ओजगुण खः । वीररस, रौद्ररस, विभत्सरसय् ओजगुणया प्रयोग अधिक जुइ । ओजगुण गौडीरीति अनुकुल जुइ ।

- ओजगुणय् ट, ठ, ड, ढ, ष, श, र, रेफयुक्त कठोर वर्ण दुथ्यानाच्वंगु शव्दत छ्यली ।
- न्हापांगु वर्गया क, च, ट, त, प लिसे तृतीय वर्गया ग, ज, ड, द, व वर्णलिसे अथे हे द्वितीय वर्गया ख, छ, ठ, थ, फ लिसे चतुर्थ वर्गया घ, झ, ढ, ध, भ लिसें स्वानावइगु खँग्वःया छ्यलाबुला जुइ ।
- रेफया अधिक प्रयोग जुइ ।
- दीर्घसमासया छ्यलावुला जुइ ।

---

५ श्रृंगारे अर्थात् सम्भोग द्रुतिर्गलितत्वमिवव ।
करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम् ॥ (काव्यप्रकाश, ८/६८)

३.३ प्रसादगुण

प्रसादया शाब्दिक अर्थ प्रसन्नता, विकसित जुइगु खः। भरतया कथं स्वच्छ, सरल, व सहजग्राह्यता अर्थात् न्यनेवं हे याउँक अर्थ थुइगु गुणयात प्रसादगुण धाइ। द्यःया प्रसाद नयूवं तुरुन्त हे सुखशान्तया भाव पिज्वइथें, मतचिकनय् मि तय्वं छत्थुं हुररं च्याइथें, काव्य ब्वनेवं शिक्षित-अशिक्षित पाठकं उकिया तुरुन्त अर्थ बीफइगु, भाव छलंग जुइगु, गुण हे प्रसादगुण खः। अर्थ स्पष्ट, सहजग्राह्य हे प्रसादगुणया विशेषता खः। प्रसादगुण फुक्क रसय् निहित जुइ। प्रसादगुण पाञ्चालिरीति अनुकुल जुइ।

गुणलिसें रीति व रसया स्वापू -

गुण	रीति	रस
माधुर्य	वैदर्भी	श्रृंगार, करुण, शान्त
ओज	गौडी	वीर, वीभत्स, रौद्र
प्रसाद	पाञ्चाली	फुक्क रस

४. अन्तय्

गुणया चर्चा मुख्ययानाः अलंकारवादी, रीतिवादी व रस-ध्वनिवादी आचार्यतय्सं याःगु दु। अलंकारवादी व रीतिवादी विचारकतय्सं गुणयात शब्दार्थय् आश्रित धर्मकथं नालेगु यातसा, रस व ध्वनिवादीतय्सं रसय् आश्रित धर्मकथं नालाकाःगु खनेदु। अलंकारवादीतय्सं गुणयात अलंकारया हे रुपय् काय्गु याः। अलंकार व गुणदथुइ खास पाकेगु कुतः मयाः। दण्डीं धाःसा गुणयात अलंकारसिबें विशिष्ट शब्द व अर्थया उपकारक व मार्गया प्राणया रुपय् काल। अयूनं अलंकारसिबें पाःगुकथं मतायूकू। गुणयात अलंकारलिसे पाक्क स्पष्ट रुपं परिभाषित याःम्ह रीतिवादी आचार्य वामन हे खः। अग्निपुराणय् गुणया चर्चा थुकथं यानातल - अलंकृत जूसां गुणहीन काव्य प्रिय जुइमखु, मिसाया सौन्दर्य गुणरहित शरीरय् हार मात्र भार जुइ । संस्कृत काव्यशास्त्रय् काव्यगुणया चिन्तन मनन निरन्तररुपं न्ह्यानावयाच्वंगु दु। शुरु शुरुइ काव्यगुणयात शब्दार्थ आश्रित धर्म रुपय् परिभाषित जुलसा लिपा रसाश्रित धर्मया रुपय् परिभाषित यात (शर्मा, २०६७:२३)। थुपिं निगू मत मध्येय् रसय् आश्रित मान्यतां आपाः थाय् काःगु खनेदु।

लिधंसा

पौडेल, विष्णुप्रसाद, विसं २०५७, *संस्कृत काव्यशास्त्र*। काठमाडौंः भुँडीपुराण प्रकाशन।

भट्टराइ, गोविन्दप्रसाद, विसं २०३१, *पूर्वीय काव्य-सिद्धान्त*। यैंः नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान।

भारद्वाज, रामदत्त, विसं २०१९, *काव्यशास्त्र की रुपरेखा*। दिल्लीः सूर्यप्रकाशन।

वर्मा, धीरेन्द्र, ब्रजेश्वर वर्मा, रामस्वरुप चतुर्वेदी व मेमेपिं, सन् २०१३, *हिन्दी साहित्य कोश भाग १ पारिभाषिक शब्दावली* (भिंगूगु संस्करण)। वाराणसीः ज्ञानमण्डल लिमिटेड।

शर्मा, मोहनराज व खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, विसं २०६७, *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त* (स्वंगूगु संस्करण)। यैंः विद्यार्थी पुस्तक भण्डार।

सहाय, राजवंश, विसं २०२४, *भारतीय काव्यशास्त्र के प्रतिनिधि सिद्धान्त*। वाराणसीः चौखम्वा विद्याभवन।

सिंह, राजकिशोर, मिति मदु, *काव्यशास्त्र*। लखनउः प्रकाशन केन्द्र।